

Позиция, роля и статус

1. МИКРОСОЦИОЛОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ

Теорията за социалните позиции и роли представлява друг метод за изучаване на индивида, обществото и отношенията, между тях. В предходните глави последователно очертахме множество съвкупности от понятия, подчинени на същата цел – да се създаде теоретична схема, която да ни помогне да разберем как индивидите живеят в обществото и му дават живот, как формират и оживотворяват групите, как участват в колективните мнения и нагласи. По същия начин, ролите и позициите „не съществуват“ в обществото: това са всъщност интелектуални конструкции, които ни позволяват да осмислим реалността.

В *commedia dell'arte* авторът задава определена драматична или комична ситуация и известен брой персонажи, характеризирани чрез тяхната социална позиция и личност, които трябва да вземат участие в действието; актьорите играят спонтанно своята роля, въплъщават личностите и измислят диалога. Теорията за социалните позиции и роли, видяна от микросоциологическа гледна точка, е сравнима с *commedia dell'arte*. Обществото предлага повече или по-малко ясно дефинирани *социални ситуации*, както и позиции, съответстващи на ролите за изпълнение. В дадена ситуация всяка роля и позиция е във връзка с други роли и позиции. В *commedia dell'arte* един актьор води диалог с друг; по същия начин във всекидневния живот индивидите влизат в отношения, определени от ситуацията, и трябва да общуват, за да изпълнят своята роля и да въплътят съответната позиция.

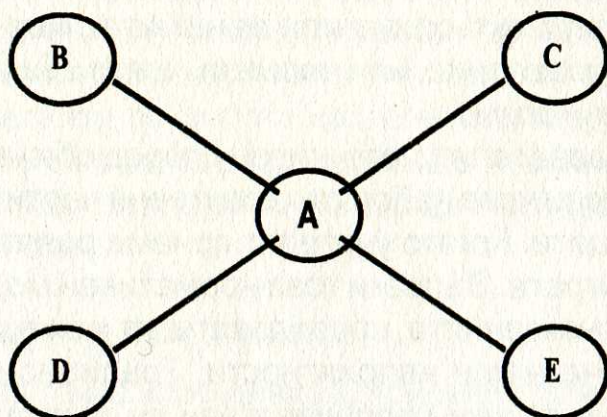
Да вземем следния пример: ролята А е тази на преподавателя. Тя е ясно дефинирана от институцията, от училището. Цялото общество определя какво представлява училището и учителят. Ролята на преподавателя е дефинирана в строго определен контекст в образователната структура на съвременна Франция. Социалната роля на преподавателя е във връзка с определен брой други социални роли, а именно: В на учениците, С на дирекцията, D на другите преподаватели и Е на родителите на учениците.

В началото на анализа, нека се опитаме да разберем какви ролеви отношения съществуват между ролята А и свързаните с нея роли, или *контра-ролите* В, С, D и Е, които заедно формират *ролевото поле*.

Ролята А е дефинирана от очакванията на другите роли. Учениците очакват нещо от своя преподавател и той се опитва да отговори на техните очаквания. Другите учители също очакват определено поведение от своя колега и той трябва да се държи „както подобава“. Дирекцията и родителите на свой ред също очакват определени действия и нагласи от страна на преподавателя и той се опитва да отговаря и на тяхното очакване.

Ясно е, че ще има и такива преподаватели, които няма да се стараят да отговарят на очакванията на другите и ще намират особено удоволствие да действат об-

ратно на очакванията на учениците, да не се съобразяват с административните правила и да се държат дистанцирано спрямо своите колеги и родителите на учениците. Тези „девианти“ обаче не поставят под въпрос схемата на очакванията, защото така или иначе те се дефинират срещу очакванията, т. е. спрямо тях.

Учениците очакват от преподавателя да ги обучава без при това да ги отежава прекалено много. Преподавателят очаква от учениците да полагат усилия, за разбиране на преподавания материал, да учат и да покажат добри резултати на изпита в края на годината, за да стане ясно на всички, че той е добър учител. Възможно е да обърнем анализа и да тръгнем от позицията на ученика: това е „симетрично отношение“ между две различни, но тясно свързани роли.

Многобройни изследвания показват, че очакванията на съпрузите спрямо техните съпруги са по същество симетрични на очакванията на съпругите по отношение на техните съпрузи. На практика, съпругите и съпрузите споделят почти еднакво виждане за ролята на мъжа, не и за ролята на жената:

„Френските мъже биха искали да бъдат доминиращи и независими, но същевременно и интелигентни. Те търсят тези интелектуални качества и у жените, но ги поставят след добротата, великодушието и други емоционални качества. Френските жени също търсят мъже със силна индивидуалност, с жива интелигентност, но по отношение на самите себе си, желаят не толкова да притежават възможности за емоционално въздействие, колкото да бъдат независими, проявяват воля и предприемачески дух.

В Германия, чувствителността характеризира идеалната представа както за мъжа, така и за жената; при това тя се прибавя към интелектуалните качества, които навсякъде заемат първите места, освен в идеалната представа за жената, видяна от самата нея. Германските жени изглежда повече държат да бъдат искрени и честни, отколкото интелигентни. При германците двата пола имат еднаква представа за мъжки идеал, без изцяло да са съгласни с определението за идеалната жена. Това противоречие, свързано със значимостта, която се придава на интелектуалните качества на жените, най-вероятно няма да доведе до конфликт, подобен на този, който се разгаря сред французите.”

Rocheblave-Spenle A.-M., 1964

Това показва схематично но ясно, как изучаването на идеалната представа за дадена роля, сравнена с реално изпълняваната роля, позволява да се разбере функционирането на обществото.

След като описахме проблема, нека сега да го разгледаме в термините на представата, а накрая и в термините на нормата. Едно е да изучаваме конкретна пози-

ция и роля например на учител в гимназия Монтен през 1930 г. или през 2000 г., съвсем друго е да изследваме представата, която имат за преподавателя учениците, другите учители, директорът, родителите и накрая широката общественост. За „обективното“ изучаване и дефиниране на ролята и ролевите отношения не е достатъчно да се изхожда единствено от представите и конкретните случаи. Това разграничение има основополагащо значение за социологическия анализ: реалността е различна от визията, която актьорите или външните лица имат за нея. На трето място идва нормалното поведение, или нормата, която обществото задава на индивидите, изпълняващи тези роли.

На практика, преподавателят, дефиниран според обичайните представи, може да бъде „обективно“ описан чрез набор от характерни черти, някои от които дори са предвидени в правилниците. Когато учителят приема ролята на преподавател, той приема и правилата на играта. Въпреки този нормативен модел, наложен от обществото чрез правилата и очакванията, преподавателят може да се държи както пожелае, с риск да си навлече някои неприятности. Традиционният учител трябва да бъде респектираш, но не всички преподаватели се държат винаги по достоен за уважение начин. Описанието на „средния“ преподавател през 2000 г. се извежда от анализа на всеки отделен учител и изчисляването на средната величина. „Средният“ учител е различен от „образцовия“ учител, разбиран като идеален първообраз на преподавателя, предложен от обществото. И накрая, различните представи, които отделните индивиди имат за преподавателя, не съвпадат нито със „средния“, нито с „образцовия“ учител.

Ако учителите като цяло биха изградили собствен идеален портрет на преподавателя, то дирекцията ще направи друг портрет, учениците трети, а родителите четвърти. На практика, учениците ще искат да не се отегчават прекалено много, да имат лесни занятия и да издържат успешно изпитите си. Дирекцията ще иска от преподавателите да отговарят на очакванията на учениците, за да няма проблеми с дисциплината, но същевременно да осигуряват активен учебен процес. Конкретно по този въпрос, очакванията на дирекцията се различават от тези на учениците и се доближават до желанията на родителите. От друга страна, дирекцията очаква от преподавателя да улеснява административното управление. Другите преподаватели се надяват преди всичко техните колеги да бъдат учтива и почтена компания; това очакване не е съвсем задължително, но е ясно дефинирано. Очакванията на другите роли спрямо ролята на преподавателя са следователно различни и зависят от представата, която всеки носител на роля има за ролята на преподавателя. Затова тази представа варира при различните индивиди.

Позициите и ролите съществуват независимо от хората, които ги заемат. Да разгледаме следния пример: нека вземем една университетска катедра, която съществува без задължително да е заета от конкретен преподавател; тя може да бъде вакантна и вследствие от това да няма реално съществуване в живота на факултета, т. е. студентите да не могат да посещават лекции по дисциплината, която съответства на тази катедра. Схематично погледнато, липсата на преподавател няма никакво отношение към наличието или отсъствието на ролята, защото съществуването на ролята е дефинирано от обществото и от институцията.

Нещо повече, една и съща роля може да бъде изпълнявана от различни личности, но и една и съща личност винаги изпълнява множество социални роли. На практика, преподавателят Х (не ролята, а индивидът Х) заема и други позиции и изпълнява социални роли извън училището. У дома той е съпруг и баща и тези негови роли, спрямо съпругата и децата строго дефинирани от обществото. Освен това,

той може да бъде ревностен синдикалист и профсъюзен секретар, но може да е и страстен меломан, който посещава концерти в неделя или във вторник следобед, и в този случай обществото твърде ясно дефинира неговата роля на слушател-меломан на определен тип концерти: съществува ролята „слушател на музика“.

По този начин Х изпълнява в дадено общество твърде голям брой роли, които формират множество системи от асоциирани роли. Той може да ги изпълнява както в различни моменти от своята дейност, така и по няколко едновременно. Именно в това се крие една от главните трудности на ролевата теория, която се стреми да изясни кога дадена роля може да се разглежда като независима от друга, и ако две роли почти съвпадат, трябва ли в крайна сметка да ги сведем до една; на тези въпроси ще се върнем по-късно.

2. МАКРОСОЦИОЛОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ

Ако вместо гледната точка на индивида, приемем тази на обществото, получаваме възможност да развием малката проста схема, представена по-горе, в огромна органиграма на дадено общество. Можем да се опитаме да представим френското общество през 2000 г. като огромна органиграма на ролите. Това е сравнително проста задача, когато става дума за определена институция. В дадено министерство например, съществува конкретна органиграма, която дефинира позициите и ролите на всички служители, като се почне с министъра, мине се през началниците на служби, машинописките, завеждащите отдели, секретарите, и се стигне до прислужничката. Органиграмата ни помага да се ориентираме във всяка организация, да видим мястото на всеки в нея и да осмислим връзките между отделните ѝ членове.

Ако е относително лесно да си представим дадена институция във вид на органиграма, би трябвало да можем да опишем и цялото общество, например френското, чрез нейните термините. По дефиниция, в органиграмата на министерството всеки има една единствена определена роля, но все пак (макар и като сравнително рядко изключение) се случва даден индивид да бъде едновременно завеждащ отдел и член на кабинета на министъра. За разлика от това, в обществото като цяло всеки индивид има множество роли, които по определение не се смесват в социалния живот. Така например, в съвременното общество професионалните роли имат твърде слаби връзки със семейните роли и твърде малко общо с политическите роли. Обикновено политиката се осъществява извън семейството и професионалния живот, така че едни и същи индивиди могат да изпълняват роли и в трите сектора. Между дадена политическа и професионална роля обаче може да съществува структурна връзка, когато министерството е политизирано и даден заместник-директор е номиниран, защото принадлежи към социалистическата партия. Дори ако връзка от този тип не съществува, политически ангажираният зам. директор ще има различна позиция от тази на аполитичния зам. директор. В идеалния случай следователно ще е необходима цялостна и многоаспектна система от органиграми, за да бъде представено дадено общество, в съвкупността от отделните му сфери.

Институцията или групата, в която се изпълнява ролята, се дефинира като *група на принадлежност* (или своя група): преподавателят принадлежи на своето училище. Начинът обаче за изпълнение на дадена роля до голяма степен е обусловен от *външните групи*, които ние наричаме *референтни групи*. Например, когато гимназиален учител иска да стане преподавател в Университета, той се сравнява с представата, която си е изградил за университетския преподавател, и съответно се стреми да отговори на тази представа. Така, макар ролята на гимназиалния учител да не е дефинирана от Университета, все пак начинът, по който той изпълнява

своята роля в гимназията, частично е обусловен от университетската референтна група. На практика немалко гимназиални учители се стремят да станат университетски преподаватели, вследствие от което тези две роли са свързани в органиграмата, защото професионалната *кариера* често води до преминаване от едната към другата. Групата на принадлежност и референтната група фиксират ценностите и нормите в зависимост от последователността при заемането на съответните роли.

Така може да се състави цялостната органиграма на обществото, или по-скоро системата от свързани органиграми, която позволява да се опише дадено общество в неговото функциониране и динамика.

3. ДИФЕРЕНЦИАЦИЯ НА РОЛИТЕ

В някои общества съществуват много социални роли, за разлика от други, където те са малко. В традиционното общество, в едно селско семейство например, най-съществените роли са тези на бащата, на майката и на децата – момичета и момчета, като професионалните роли не са изцяло различни от семейните роли, защото бащата в същото време е и управител на семейната ферма, майката се занимава с обработване на земята, а момчетата усвояват занаят при бащата. Така, бащата е едновременно баща, шеф на стопанство и майстор в занаята, а синът е едновременно син, работник и чирак. Тези две системи от по три роли, които аналитично разграничаваме, на практика не са различни, защото постоянно съвпадат. Съществуват, разбира се и други роли. Бащата може да пее в църковния хор, да е член на Селското настоятелство, или пък да е опитен ловец. По принцип обаче, ролите са малобройни.

За разлика от това, във високо диференцираното и индустриализирано общество, индивидите изпълняват множество различни, ясно обособени социални роли. Броят на тези роли, тяхното съвместяване, отношенията между тях, както и тяхното преплитане водят до това, че картината на френското общество от 2000 г. е коренно различна от тази на традиционното селско общество.

Това обяснява различния начин, по който етнолозите и социолозите виждат ролите. Мислейки за тях, етнолозите имат предвид преди всичко сложни роли, които произтичат от съвместяването на определен брой самостоятелни роли, такива каквито ги дефинира социологът в дадено „съвременно“ общество.

И накрая, тази огромна органиграма не е статична, а динамична. На практика, измененията в дадено общество се извършват посредством отмирането на едни роли и появата на други. Да вземем следния прост исторически пример: днес знаем, какво означава продавач или търговец, и веднага питаме с какво търгува той (дали продава пиана или праз лук), защото нашата дефиниция за ролята на търговеца няма да бъде една и съща в двата случая. Да добавим още, че ако той „продава“ грижи за болните, няма да сме склонни да го включим в групата на търговците по редица причини. Ролята на търговеца се появява през Средновековието и е била необходимо дълго време, за да бъде дефинирана и да стане общоприета. Всъщност, за известно време ролята на търговеца е била твърде близка до тази на крадеца или пирата. Тя се дефинира като такава в хода на постепенното създаване на търговското право, на което отначало юридически се отказва всякакво съществуване. Днес тази роля се е нароила в множество по-специализирани роли.

Или пък, свидетели сме на появата на нова роля, за която още не се знае в какво точно се състои, какви задължения включва и кои са главните ѝ атрибути – ролята на научния изследовател. Дали тук става дума само за стипендиант, който подготвя дисертация? Тази дефиниция, валидна преди 20 години, днес е напълно

недостатъчна. Ролята на научния изследовател е много по-добре дефинирана, от както той работи в големи институции, обединяващи стотици или хиляди изследователи, които не са нито „вечни“ студенти, нито „учени“, а по-скоро напомнят административните кадри. До неотдавна социологът имаше слабо дефинирана роля сред изследователите. Когато някой казваше, че е социолог, в 3/4 от случаите отговорът беше: „Какво означава това?“, или „Знаех че има социолози, но не знаех, че това е професия!“ В термините на ролевия анализ, подобно твърдение звучеше така: „Знаех, че човек може да се занимава със социология, но не ми беше известно, че това е дефинирана социална роля“. Днес всички знаят, че социолозите съществуват и че се занимават с изучаване на обществото; от друга страна, на всички е известно също така, че съществуват изследователски институции – CNRS (Национален център за научни изследвания), INRA (Национален институт за астрономически изследвания), Институтът Пастьор и т. н. Ролята на изследователя-социолог следователно е толкова институционализирана, че от средствата за масова информация, често се обръщат към социолозите за анализ на и обяснение на различните социални проблеми.

4. РЕГУЛИРАНЕ НА ОЧАКВАНИЯТА

Нека отново разгледаме ролята А, която е във връзка с ролите В, С, Е и D. Както казахме, ролята А се дефинира от ролевите очаквания на В, С, Е и D, но въпросът е доколко А е наистина задължена да отговори на очакванията на другите роли? Така стигаме до една от големите теми в социологията – проблема за регулирането и за социалната принуда, широко дискутирана от Дюркем.

Дали всички очаквания се налагат с еднаква сила, или има такива, чийто характер от гледна точка на ролята А е по-принудителен в сравнение с други? Можем да разграничим необходими, задължителни и пожелателни очаквания, които съответстват на трите основни типа санкции, които обществото и социалните групи прилагат спрямо своите членове, за да им наложат спазване на социалните правила.

Най-завършеният пример за *необходимо очакване* е това, което е санкционирано от закона и от всичко онова, с което разполага обществото, за да принуди гражданите да спазват закона – полицията и съдилищата. Иначе казано, необходимото очакване се налага безапелационно, така че носителят на определена роля има твърде малка свобода по отношение на нейното изпълнение. Ако не отговори на съответните очаквания, той ще бъде безкомпромисно санкциониран. Ако например касиер в банка „бърка“ в касата, той ще бъде осъден и вкаран в затвора и това ще сложи край на неговата роля. Не можем да избегнем необходимите очаквания, освен като се крием, за да избегнем санкциите.

Задължителните очаквания се проявяват в рамките на дадена социална група и могат в известна степен да бъдат заобиколени, защото не водят до толкова строги и цялостни санкции, както предходните очаквания. Някои социални групи налагат определени правила на поведение на своите членове, но те могат да се съобразяват с тях в различна степен, и ако наистина не желаят да се подчинят винаги има възможност да напуснат групата, без бъдат санкционирани. Например, Адвокатската колегия или Лекарският съюз имат свой професионален кодекс на поведение. За адвоката и лекаря съществуват специфични правила на поведение, и начин на държане. Хората се държат повече или по-малко добре и се съобразяват в различна степен с правилата на своята група. Те разполагат с относително голямо поле на свобода но ако не се държат добре, Колегията (Съюзът) може да ги порицае и в крайна сметка да ги изключи.

Човек е свободен да съблюдава в една или друга степен *пожелателните очаквания*. Тук санкции няма: другите членове на групата просто дават на нарушителя да разбере, че действа неправилно, и се отдръпват от него. Конфликтът и страхът от скандал действат в случая като санкция и средство за натиск.

Съществуват и позитивни санкции – компенсации и възнаграждения. Необходимите очаквания съдържат тежки наказания в случай на неизпълнение, но не предполагат поощрения. Те са задължителни, поради което чрез съблюдаването им човек просто изпълнява своята работа: касиер, който не краде от касата, не трябва да бъде възнаграждаван за това. Обратното, пожелателните очаквания са регламентирани предимно чрез позитивни санкции. Ако човек изпълнява добре своята роля, той печели успех и благоразположението на другите. Като изпълнява добре своята роля, той спомага за доброто функциониране на социалната машина и всички са му признателни за това.

Всъщност натискът на обществото се осъществява много по-силно чрез позитивните, отколкото чрез негативните санкции. Наказанията от юридически характер изглеждат по-разпространени, но те са чисто негативни и въздействат на-вече чрез страха, който поражда, отколкото чрез прякото си приложение, докато цялата социална система се оказва задействана от позитивните санкции, с които разполагат различните социални групи, за да подтикват индивидите да изпълняват своите роли така, както би трябвало да го правят. Индивидът, който иска да живее „без проблеми“ или да „преуспее“ в своята социална група, прави всичко, на което е способен, за да не разочарова очакванията на другите. Той играе своята роля в социалната игра възможно най-добре и за награда прави бърза кариера или получава признателност и социален престиж.

Както казахме, очакванията на различните контра-роли се налагат с по-голяма или по-малка сила, защото разполагат с различни типове принуди. В разглеждания по-горе пример, спектърът от позитивни санкции, които учениците могат да приложат, е много по-осезаем за преподавателя, отколкото негативните санкции, които може да използва дирекцията. Последствията от тях (евентуалното му уволнение) изглеждат много по-тежки, но доколкото преподавателят има относително малко контакти с дирекцията, тези негативни санкции имат малка всекидневна значимост, докато учениците могат да направят живота му непоносим във всеки учебен час.

5. КОНФОРМИЗЪМ

Възможно е да съществува конфликт между очакванията на различните асоциирани роли, или контра-роли. Ученикът се стреми да не се отегчава много, докато дирекцията иска той да учи активно. Следователно учителят трябва едновременно добре да обучава и развлича своите ученици. Преподавател, който „прекалено“ преуспява с учениците си, рискува да влезе в конфликт с другите преподаватели, които биха предпочели колегите им да не се ползват с особените симпатии на учениците. Да маневрира с цел да реши този конфликт на ролевите очаквания е проблем на всеки индивид, който успява да се справи с него в зависимост от личностните си качества и другите пети роли.

Казаното по-горе може да доведе до мисълта, че индивидът, Жул, Пиер или Пол, който изпълнява ролята А, е само обикновена частичка от социалния механизъм, която (подобно на зъбчатото колело) функционира без да разполага с никаква свобода. Социалната машина обаче е по-комплексна и оставя определена степен на свобода на Жул, Пиер или Пол, който може напълно съзнателно да избира кои очаквания на своите партньори да удовлетвори. Той може да бъде популярен сред

колегите си и непопулярен сред учениците, или обратното – популярен сред учениците и непопулярен сред колегите си и т. н.

Конформистът изпълнява своята роля като максимално се съобразява с институционализираните очаквания. Обратно, неконформистът, който изпълнява своята роля като се отклонява от нормалното поведение, може или да приема санкциите, или да се стреми да ги избегне. В граничните случаи, неконформистът може да се окаже и свръх-конформист. Във всяка страна, във всяка социална среда, ролята на „добрия католик“ се дефинира според правилата на моралното и духовно поведение на католиците. Добрият католик обаче може да се отклони от този „религиозен модел“ или като стане светец, следователно да бъде по-добър католик от „добрите католици“, или като се прояви като лош католик. На практика, светецът представлява изключително рядка разновидност на католика; самият факт, че отговаря толкова съвършено на предписаните идеални очаквания, го превръща в своеобразно отклонение в рамките на неговата социална група.

От макросоциологическа гледна точка, едни роли се формират, други изчезват. Така се поражда ролевата динамика. От микросоциологическа гледна точка, схемата не е по-малко динамична поради наличието на конфликтни очаквания. В полето от роли, отношението между А и В може да придобие особена важност в даден момент, а отношенията между А и С да стават все по-несъществени, в резултат от което профилът на ролята А ще бъде променен. Така схемата съдържа фактор на неравновесие и възможност за динамизъм. Освен това, ние показахме, че в живота на индивида в определен момент ролите се оказват свързани и формират своеобразна система от роли, чието съчетание може да варира в различните групи и периоди. За да бъдеш свещеник в Католическата църква днес се изисква да бъдеш ерген; не винаги обаче е било така и може ли да се вярва, че сегашното положение никога няма да се промени? Неотдавна Англиканската църква допусна жени в духовенството. И така, в хода на персоналната биография на индивидите, определен брой роли се поемат последователно, формират ритъма на ролевите изпълнения фиксирани в по-голяма или по-малка степен от обществото, които включват алтернативи и се променят във времето. Именно тук се налага разграничението между предписани и придобити роли.

6. ПРЕДПИСАНИ И ПРИДОБИТИ РОЛИ

Позицията е предписана, ако в степента в която вие не можете да я избегнете тя се явява наложена от природата или от обществото; обратно, вие можете да избирате да усвоите или дори да завоювате определена *придобита позиция*. Да си мъж или жена, това е предписана роля или позиция, в която човек по принцип не може нищо да промени. Мъжката или женската роля се налага без никакъв избор, или усилие от ваша страна. За сметка на това, в нашето общество професионалните роли по принцип са придобити. Това не означава, че свободата е тотална и човек има свободен избор между абсолютно всички професии; така или иначе обаче, в единия случай ролята ви е наложена, докато в другия тя е придобита от вас, било то при пълна свобода, било като в съответствие с положението, в което се намирате. Съществуват, разбира се и междинни ситуации; ролята на сина например е предписана, но рано или късно е възможно да излезем от нея, „убивайки“, социално или психологически бащата.

На пръв поглед, ролята на селянин е наложена, защото практически само синовете на селяните стават селяни. Раждайки се селянин вие влизате в предписана роля; все пак, имате възможност да не останете селянин и да изберете някаква

друга професия, следвайки например за инженер или постъпвайки при възможност като надничар в някоя фабрика. Затова, професионалната роля на селянина може да бъде разглеждана в някои отношения като предписана роля, докато професионалните роли са обикновено придобити. Съществуват следователно роли, които могат да бъдат придобити, и други, които могат просто да бъдат отказани.

Това разграничение е динамично и позволява да се разбере еволюцията на дадена *кариера* т. е., отношенията между социалната стратификация и различните професионални роли. Доколкото заемате предписаната позиция на мъж или жена и произхождате от буржоазната или работническата класа, можете впоследствие да придобиете повече или по-малко лесно определен брой роли. Взаимодействието между различните роли се осъществява така че детето на работника е склонно да стане работник в зряла възраст, идентифицира главно спрямо своите родители; ако дете от работническата класа обаче се самоопределя преди всичко по отношение на своя преподавател, тогава то приема ролята на добрия ученик, която ще го отведе до професионални позиции, позволяващи му впоследствие да излезе от работническата класа.

Следователно, съществуват предписани и придобити роли, които имат по-тясна връзка помежду си, така че някои роли позволяват по-лесното придобиване на други. Изучаването на дадено общество може да очертае своеобразни схеми на социални кариери от гледна точка на последователността на ролите, т. е. в зависимост от това доколко лесно може да се осъществява преходът от една в друга роля. Изучаването на „социалната кариера“ е твърде показателно за функционирането на обществото, както кариерата на политика за политическото развитие, или професионалната кариера за развитието на кадрите. Съществуват и отклоняващи се кариери – тези на крадците или наркоманите например (виж следващата глава). В тази проблематика подходящият изследователски инструмент е биографичният анализ.

7. РОЛЕВИ КОНФЛИКТИ

Както вече казахме, един и същи индивид може да изпълнява много и противоречиви роли. Как да разберем коя роля по принцип трябва да има предимство? Между професионалната роля и ролята на баща съществуват йерархични отношения: за един мъж не е оправдано да отсъства от работа под претекст, че детето му има температура, и ако възникне подобен конфликт между ролите, по принцип професионалната роля ще надделее. Конфликтът е по-тежък за майката, защото двата различни критерия (майчиният дълг и професионалните задължения) се оценяват различно от обществото, което не дава еднозначно преимущество нито на едната, нито на другата роля.

Йерархията между различните роли често пъти трудно се определя. Можем да поставим въпроса кой има право да я определя и според какви норми и ценности? В определени случаи проблемът се разрешава лесно, например бащата в селското семейство, едновременно ръководи стопанството и обучава в занаята. В модерните комплексни общества обаче този случай е сравнително рядък и обединенията на ролите са по-гъвкави. Малко вероятно е например, директор на важно предприятие да няма определено влияние (и по-конкретно политическо влияние) върху социалния живот в града. Подобно взаимодействие на ролите обаче в редки случаи е пълно.

По думите на Надел, съществуват два вида роли, или по-скоро два аспекта на една и съща роля – независим и зависим аспект. Има роли, които са немислими, без директната и симетрична връзка с други роли. В семейните роли например, ролята на бащата не може да бъде изпълнена по друг начин, освен по отношение на дете-

то. Обратно, други роли са независими в смисъл, че тяхното изпълнение не се нуждае от точни и добре дефинирани контра-роли. Например спрямо ролята на писателя може да бъде посочена ролята на читателя, но най-често роля е едва определена, а освен това можем да си представим писател без читатели, но не и баща без син. Друг пример; издателят на вестници се обръща винаги към своята публика, но в този случай не можем да говорим за ролята „купувач на определен вестник“; това би имало смисъл само ако купувачите на този вестник се трансформират в група с асоциация, която изразява техните интереси. По този начин би се получила известна организация на тази роля.

Взаимодействието между баща и син може да се анализира в термини на взаимните санкции, чрез които всеки показва на другия дали изпълнява добре или зле своята роля. Между съдията и обвиняемия отношенията са абсолютно различни: съдията посочва на обвиняемия, че е изпълнил добре или зле ролята си на търговец, ако става дума за икономическо престъпление например, докато обвиняемият практически не може да санкционира съдията. Подобни роли са част от един и същи механизъм на контрол и авторитет, чрез който се поддържат определени социални роли и навици. Ролите предполагащи публична изява (на свещеника, поета, моралиста, журналиста) се състоят в предаване на идеи или на емоционални преживявания, в манипулиране на присъщите на дадено общество символи. Във всички тези случаи отношенията между ролите са съществено асиметрични. Подобни са отношенията при ролите в сферата услугите, които са основно икономически дефинирани, но при тях обмяната може да бъде по-малко симетрична, отколкото изглежда.

8. СОЦИАЛНИЯТ СТАТУС

В съвременните диференцирани индустриални общества индивидът изпълнява твърде голям брой различни роли. Оттук в социологически план, даден индивид може да бъде дефиниран от пренареждането на заеманите позиции и изпълняваните роли в съответното общество. Можем да създадем „модел“ на Жул, Пол или Виктор, знаейки, че Жул е мъж, шофьор на такси, убеден комунист, постоянен посетител на дадено кафене и т. н., следователно за социолога индивидът Х се оказва изцяло дефиниран чрез съвкупността от ролите, които той изпълнява. „Статус“ наричаме системата от различни социални роли, изпълнявани от даден индивид, или пренареждането на съответните позиции. В известен смисъл, това е позицията на позициите. Завършваща на „с“ думата статус се отличава от статут, който юридически характеризира индивида. Разграничението на двете думи не се среща често в говорната практика.

Статусът може да бъде относително съгласуван, ако различните позиции, заемани от индивида, са относително съвместими помежду си. Вътрешните конфликти между елементите или атрибутите на статуса са често явление във всекидневния живот. Това вече беше отбелязано във връзка с ролите, но тук става дума за атрибутите на позицията, а не за ролевите очаквания.

Всяка професионална позиция се отличава с няколко атрибута, например: престиж, интерес към работата, свобода, заплата. Тези четири променливи позволяват да се дефинират различните позиции в дадена бюрократична структура, и всяка от бъде оценена в зависимост от посочените атрибути. Обикновено, в типичната йерархична структура на съвременното общество по-интересната работа, се съпътства с по-висок престиж, по-голяма свобода и по-висока заплата: „големият началник“ получава най-голяма заплата, най-висок престиж, най-интересна работа и се радва на нефиксиран работен ден. В средните позиции на административната йерархия

хората приемат да имат относително по-ниска заплата, за сметка на по-висок престиж, по-интересна работа или повече свобода; или обратно, могат да предпочетат по-безинтересна работа, за да получат по-висока заплата; или пък, други жертват свободата в името на престижа и т. н. Накратко, възможни са всякакви съчетания между тези четири атрибута.

Редица изследвания проведени в САЩ ясно показват, че ако даден индивид забелязва повишаване на интереса (по една или друга причина) към неговата работа, той смята за нормално да извлече от нея повече престиж, по-голяма заплата и повече свобода. Съответно, ако друг индивид има чувството, че интересът към неговия труд спада, възможно е да мисли, че за компенсация някой от останалите показатели ще нарасне; другите обаче могат да сметнат, че липсата на интерес към неговата работа показва, че тя вече не е толкова важна и следователно заплатата, престижът и свободата в труда също трябва да намалеят. Иначе казано, съществува тенденция за изравняване на атрибутите, за хармонизиране и консолидиране на ролята. Анализът на отношенията между различните елементи на дадена роля открива възможност за провеждане на конкретни емпирични изследвания върху трансформацията на административната структура и разкрива наличието на специфична вътрешна динамика на позициите, свързана с институционалната структура и доминиращата ценностна система.

9. СЪОТВЕТСТВИЕ НА РОЛИТЕ

Да се върнем към конфликтите между различните позиции на един и същи индивид. Възможно е да съществуват противоречиви изисквания между различните позиции (професионална, семейна, политическа, гражданска и т. н.) на даден индивид, или обратно – голяма съгласуваност между ролевите изисквания. Ленски показва, че политическите нагласи могат да се обяснят чрез анализ на статусната съвместимост. Той стига до извода, че в САЩ съответствието между различните елементи на общия статус подтиква индивида към дясна политическа ориентация. Иначе казано, ако индивидът има относително висока професионална позиция, живее в луксозен квартал, член е на протестантска секта и произхожда от стар американски род (това са четирите главни критерия, използвани по принцип от американските социолози, за идентифициране на позицията в социалната йерархия), съществуват всички шансове той да гласува за десницата. По същия начин, ако по всички тези показатели той се намира на дъното на социалната йерархия (професионална, религиозна, етническа и екологична), той ще гласува също надясно. При липсата обаче на съответствие между различните елементи (например твърде престижна професия и луксозен квартал, но католически убеждения и произход от Италианския Юг), той най-вероятно ще прояви лява политическа ориентация.

Макар този резултат да е валиден за САЩ, той очевидно не може да се приложи в същия вид към другите общества. Във Франция например, е твърде възможно да стигнем до противоположни резултати, ако анализираме случая на търговците. Макар че заемат среднопрестижна социална позиция във френската социална структура, търговците се радват на просперираща икономическа позиция. Подобна статусна несъвместимост би подтикнала американците да гласуват за левицата; във Франция обаче, търговците гласуват по-скоро за десницата. Приложена към различни случаи, тази система на анализ може да даде различни резултати, и не трябва никога да се позволява механично пренасяне на заключенията.

Преходът от ролевата теория към нагласите на индивидите предполага познаване на цялата психологическа теория. Статусната несъвместимост поражда из-

вестна несигурност у индивида и евентуално чувство за вина, което (в зависимост от типа на обществото) може да бъде компенсирано чрез подчертан конформизъм или обратно – чрез бунт. За психолозите и педагозите, формирането на личността у детето се извършва по твърде различен начин в зависимост от наличието или отсъствието на конфликт между неговата позиция в семейството, училището и квартала. Отсъствието на съответствие между тези позиции може или да породи чувство на несигурност, което впоследствие да стане основа за различни предубеждения, или напротив, да формира активна способност за приспособяване към нови или конфликтни ситуации.

Психологът може да постави въпроса в каква степен индивидът избира конкретна роля, за да удовлетвори своите психологически потребности и така по-лесно да се идентифицира със социалната роля, която си е избрал. В разговорната реч се казва: „Този е роден преподавател“. И обратно, индивидът, който изпълнява определена роля, има склонност да се идентифицира с нея в по-голяма или по-малка степен. За да удовлетвори личните си потребности и най-съкровени желания, индивидът изпълнява повече или по-малко добре своята роля. Служейки в армията, хората с психологично предразположение да бъдат добри офицери са склонни да се идентифицират в максимална степен с ролята си на офицери и „я изпълняват добре“ не само за да отговорят на очакванията на другите, но и за да удовлетворят собствените си психологически потребности.

БИБЛИОГРАФИЯ

Тези понятия са част от социологическата лексика. Историята на понятията и тяхното използване ще намерите в:

Balandier G., *Anthropo-Logiques*, PUF, 1974 (chap. I: Hommes et femmes, p. 13 - 62).

Merton R. K., *Éléments de théorie et de méthode sociologique*, Paris, Plon, 1965, 514 p. (съдържа различни анализи на ролята сравнена с гледната точка на етнологата).

Nadel S. F., *La Théorie de la structure sociale*, Paris, Minuit, 1970, 231 p.

Rocheblave-Spenle A. M., *La notion de role en psychologie sociale*, Paris, PUF, 1962, 434 p.

– На съпружеските роли са посветени многобройни изследвания: вижте текста на Bott, в *Terrain*, стр. 151.

– И накрая, нека споменем една американска разработка върху отношенията между роли, статус и социална йерархия:

Blau P. M., *Inequality and heterogeneity*, New York, Free Press, 1977.